

G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce (une nouvelle province de l'art byzantin)*, Paris, 1925 (tome I, première partie, κείμενον ἐκ σελ. 296 μετὰ 34 εἰκ. καὶ 11 ἐπιγραφικῶν πανομοιότητων καὶ λεύκωμα μετὰ 69 πινάκων, ὧν 4 ἔγχρωμοι). *Εἰς τὴν σειρὰν — τόμ. 5— τῶν ἐκδόσεων τῆς Haut-commissariat de la république française en Syrie et au Liban service des antiquités et des beaux-arts bibliothèque archéologique et historique, Libr. orientaliste P. Geuthner.*

Ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῶν πολλῶν ἰδίᾳ μελετῶν του περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καππαδοκίας Ἰησοῦτου σοφοῦ G. de Jerphanion, καθηγητοῦ τοῦ Institut pontifical oriental ἐν Ρώμῃ, ἤρchiσεν ἐκδιδόμενον τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1913 ἀγγελθὲν μέγα ἔργον του περὶ τῶν ὑπογείων ἐντὸς βράχων ἐκκλησιῶν τῆς Καππαδοκίας. Ἐξεδόθη ἤδη τὸ πρῶτον μέρος τοῦ Α΄ τόμου, περιλαμβάνον τὴν ὁμάδα τῶν ὑπ' αὐτοῦ καλουμένων ἀρχαϊκῶν ἐκκλησιῶν, τῶν εὐρισκομένων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Γκέρεμε (ἀρχ. Κόραμα), ἐνθα ὑπάρχουσιν οἱ σπουδαιότεροι καὶ περισσότεροι ναοί, εἰς τὰς τρεῖς παραλλήλους καὶ μὴ ἀπεχούσας πολὺ χαράδρας τοῦ Ἑλ-Ναζάρ, Κελεντζάρ καὶ Γκέρεμε, ὄνομα ὅπερ ἀποδίδεται καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν περιοχὴν. Τὰς ἐκκλησίας ταύτας ἀνάγει ὁ συγγραφεὺς εἰς τοὺς περὶ τὸν 10^{ον} αἰῶνα χρόνους (ἐπιγραφαὶ μετὰ χρονολογιῶν σπανίως εὐρίσκονται), στηρίζει δὲ τὴν χρονολογίαν ταύτην εἰς τοὺς πολλαπλοῦς κοινούς χαρακτήρας, τοὺς ὁποίους παρατηρεῖ: εἰς τὴν ἰδιάζουσαν ἀπεικόνισιν τῆς Ἀψίδος, εἰς τοὺς εἰκονογραφικούς των κύκλους, εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν μεμονωμένων ἁγίων, εἰς τὴν παλαιογραφίαν καὶ ὀρθογραφίαν τῶν ἐπιγραφῶν των, εἰς τὰ κοσμήματα καὶ τέλος — παρὰ τὰς παρατηρούμενας ἀνωμαλίας — εἰς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν τοιχογραφιῶν.

Τῆς περιγραφῆς τῶν ἀρχαϊκῶν τούτων ἐκκλησιῶν τοῦ Γκέρεμε προτάσσονται: τὸ ὀδοιπορικόν, τὰ τρία δηλ. ταξείδια τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν συνεργατῶν του (1906 - 1912) εἰς τὴν περιφέρειαν Προκοπίου (Urgub) τῆς Καππαδοκίας, ἐκτενεστάτη βιβλιογραφία, περιλαμβάνουσα ὄλους ὅσοι ἔγραψαν καὶ γενικώτερον ἀκόμη περὶ Καππαδοκίας, κατ' ἄλογος τῶν ἐκκλησιαστικῶν διοικήσεων τῆς Καππαδοκίας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐκτενῆς γεωγραφικὴ περιγραφή τῆς χώρας (κεφ. Α΄). Ὁραῖαι σελίδες δίδουν ζωηρὰν εἰκόνα τῆς πρωτοτύπου καὶ περιέργου φυσικῆς διαπλάσεως τοῦ ἔδαφους, τῶν πόλεων καὶ τῶν κατοίκων των, ἀναφέρονται δὲ πλειστάκις οἱ Ἕλληνες κάτοικοι, οἵτινες ἔξεριζώθησαν ἤδη ὑπὸ τῶν Τούρκων...

Ἀκολουθεῖ εἰς τὸ Β΄ κεφ. σύντομος περιγραφή τῶν πολλῶν μοναστικῶν κέντρων τῆς Καππαδοκίας, ἀποτελούντων μεγάλα συμπλέγματα μετὰ τὰς Τραπεζας των, τὰ κελλία, τὰς μὴ δυναμένας εὐκόλως νὰ καθορισθῶσιν

εἰς τὸ ἐχρησίμευον αἰθούσας τῶν καὶ τέλος τὰς πολλὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ παρεκκλήσιά τῶν, ὅλα ἐντὸς τῶν κωνοειδῶν καὶ πολυχρῶμων βράχων λαξευμένα.

Εἰς τὰ λοιπὰ κεφ. ἐξετάζονται πρῶτον οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, καὶ δεύτερον αἱ τοιχογραφίαι τῶν. Ὡς πρὸς τοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς τῶν τύπους οἱ περισσότεροὶ ναοὶ εἶνε ποικιλώταται μορφαὶ τῆς Βασιλικῆς (μονόκλιτοι καὶ δίκλιτοι θολῶται ἢ μὲ τὴν ὀροφὴν ἐπίπεδον ἢ μὲ τρεῖς Ἀψίδας καὶ θόλον ἐγκάρσιον μετὰ Ναρθήκων κατὰ τὸ πλεῖστον) ὁ τύπος οὗτος εἶνε ἐγχώριος — καππαδοκικός — τοῦναντίον οἱ λοιποὶ ὑπάρχοντες τύποι: μονόκλιτοι σταυροειδεῖς μὲ κόγχας ἢ σταυροειδεῖς μὲ τέσσαρα στηρίγματα θεωροῦνται ὀρθότατα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ξένης καταγωγῆς, προδίδοντες τὴν μίμησιν συνήθων σταυροειδῶν βυζαντινῶν κτισμάτων.

Ἄλλ' ἡ σημασία τῶν ναῶν τούτων ἔγκειται ἰδιαίτατα εἰς τὸν ἔσω τερικλὸν διὰ τοιχογραφῶν διάκοσμον. Εἰς τοὺς καππαδοκικοὺς τούτους ναοὺς διασφύζονται πλήρεις καὶ καλῶς διατηρημέναι αἱ λεπτομερεῖς σκηναὶ τῶν εὐαγγελικῶν κύκλων, ὅπως δὲ ἰδιαίτερα εἶνε ἡ σημασία τοῦ ἀρχαίου ὀμίλου, τῆς ἐποχῆς δηλ. τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς πρώτης εἰς τὴν β' χιλιετηρίδα ἢ εἰκονογραφία αὕτη συνεχίζει τὰς παλαιὰς παραδόσεις τῆς Συρίας καὶ ἀποτελεῖ πλουσίαν πηγὴν, ἐξ ἧς ἀρύεται ἡ βυζαντινὴ καὶ δυτικὴ εἰκονογραφία μέχρι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τὸν συγγραφέα ὀφείλεται εὐγνωμοσύνη, διότι, ὡς γνώστης τέλειος τῆς σημασίας ταύτης, δὲν ἐφείσθη κόπων διὰ τὴν παρουσιάσθη συνολικῶς τὸ ἄπειρον τοῦτο ὕλικόν, καταβαλὼν συνάμα ἐπαινετὴν φροντίδα τὴν παράσχη πλήρη καὶ φωτεινὴν περιγραφὴν τῶν τοιχογραφῶν. Ἐρμηνεύων τὰς τοιχογραφίας ἐκάστου ἐκ τῶν δέκα πέντε ἐξεταζομένων ἐν τῷ ὑπ' ὄψει τόμῳ ἀρχαίων ναῶν, περιγράφει πρῶτον μὲ συντομίαν καὶ ἀκριβείαν τοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους ἐκάστης σκηνῆς παρατηρῶν κατὰ πόσον ἢ κατὰ τί ἕκαστος ἀφίσταται αὐτῶν ἢ ἀκολουθεῖ πιστῶς τοὺς γενικοὺς ἀρχαίκοὺς τύπους, οἵτινες ἀναφέρονται εἰς προηγηθὲν κεφάλαιον ὅπου ἀναλύονται εἰκονογραφικῶς σχεδὸν πᾶσαι αἱ ἀπαντῶσαι εἰς τοὺς ἀρχαίκοὺς ναοὺς σκηναί. Εἶτα δίδει τοὺς κυρίους χαρακτηρισμοὺς τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφῶν ἐκάστου ναοῦ μὲ σαφήνειαν καὶ σοβαρὰν αἰσθητικὴν κρίσιν, χωρὶς τὴν παραβλέπει οὐδεμίαν τεχνικὴν αὐτῶν λεπτομέρειαν, οὐδεμίαν καλλιτεχνικὴν αὐτῶν ιδιότητα ἢ ἀδυναμίαν. Ἰδιαίτερος ἔπειτα ἐξετάζονται τὰ κοσμήματα ἐκάστου ναοῦ, γίνεται δὲ καὶ παλαιογραφικὴ ἐξέτασις τῶν ἐπιγραφῶν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀκολουθοῦνται οἱ κανόνες οἱ ὀρισθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου τῶν Ἀθηνῶν τῷ 1906, ὡς καὶ ἐξέτασις τῆς ὀρθογραφίας τῶν ἐπιγραφῶν μὲ στατιστικὴν τῶν ἀνορθογραφῶν καθοριζομένων τῶν μεταξὺ τῶν ναῶν ὑπαρχουσῶν ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν.

Εἰς τὰς ἀπὸ ἀπόψεως εἰκονογραφίας πλουσιωτέρας καὶ ἀπὸ ἀπόψεως

τέχνης ὑπερεχούσας τοιχογραφίας τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ τοῦ Quetzilar διαβλέπει ὁ συγγραφεὺς ἐπίδρασιν τῆς αὐτοκρατορικῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου, οὕτω δὲ θίγει — ἀλλ' ὅλως ἐξωδίκως — τὸ φλέγον ζήτημα τῆς ἀντιστροφῆς ἐπιδράσεως τῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῆς τέχνης τῆς Ἀνατολῆς.

Τὸ ἔργον τοῦ κ. Jerphanion μένει καθαρῶς ἀντικειμενικόν· ζητήματα καταγωγῆς, ἐξελίξεως καὶ συγκρίσεως δὲν θίγονται ἐν αὐτῷ. Ὡς καὶ ὁ ἴδιος λέγει, δὲν ἐπεζήτησεν εἰ μὴ πλουσίαν δημοσίευσιν καὶ λεπτομερῆ περιγραφὴν· θὰ ἐλέγομεν ὅτι ἐπέτυχε μίαν πλήρη δημοσίευσιν καὶ μίαν τελείαν περιγραφὴν.

Τὸ βιβλίον του συνοδευόμενον ὑπὸ ἰδιαίτερου τόμου ἕξ 69 ἀρίστων φωτοτυπικῶν πινάκων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἱκανοὶ ἔγχρωμοι καὶ σχέδια, ἀποβαίνει Corpus τῶν μνημείων τῆς Καππαδοκίας, ἔνθα διεσώθη διὰ παντός ἐπιστημονικῶς πλήρως τὸ σπουδαιότατον τοῦτο διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὕλικόν, τὸ ἐκτεθειμένον — νῦν μάλιστα μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ἑλλήνων — καθ' ἑκάστην εἰς καταστροφάς· θ' ἀποτελέσῃ δὲ τὸ ἔργον τοῦτο εὐρὸν πεδίων συγκριτικῶν μελετῶν, ἀπαρχὴ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου σοφοῦ G. Millet (ἐν Recherches sur l'Iconographie de l'évangile, Paris, 1916), τοῦ κ. Jerphanion διαθέσαντος πάντῃ εὐγενῶς τὸ ὕλικόν τῆς Καππαδοκίας πρὸ τῆς συνολικῆς του δημοσίευσως. Ἐλπίζομεν καὶ εὐχόμεθα νὰ ἴδῃ τὸ φῶς ἡ συνέχεια τοῦ λαμπροῦ τούτου ἔργου.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, β'. ἔκδ. ἐπηξηγημένη (I τόμ. 1925, II τόμ. 1926) ἐκ σ. 946 μετὰ 448 εἰκόνων καὶ σχεδίων.

Ὁ γνωστότερος ἕξ ὄλων τῶν βυζαντινολόγων παρ' ἡμῖν σοφὸς καθηγητῆς τῆς Σορβῶνης κ. Diehl προέβη ἐσχάτως εἰς δευτέραν ἐπηξηγημένην καὶ βελτιωμένην ἔκδοσιν τοῦ πολυτίμου περὶ βυζαντινῆς τέχνης ἔγχειριδίου του. Ἡ α'. ἔκδοσις τοῦ ἔργου του (1910) ἔνεκα τῶν γενομένων ἐν τῷ μεταξὺ ἀξιολόγων περὶ βυζαντινῆς τέχνης μελετῶν, δι' ὧν πλεῖστα προβλήματα τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν τέχνης διηκρινίσθησαν, καὶ ἔνεκα τῶν δι' ἀνασκαφῶν ὁλὸν ἐρχομένων εἰς φῶς νέων εὐρημάτων, εἶχεν ἀληθῶς ἀνάγκην ἀναθεωρήσεως.

Εἰς τὸ νέον εἰς δύο ἤδη τόμους ἐκδοθὲν βιβλίον του ὁ κ. Diehl παρακολουθεῖ τὰ εὐρήματα, τὰς ἐρεῦνας καὶ τὴν μέχρι τοῦδε ἐφ' ὄλων τῶν κλάδων τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀναπτυχθεῖσαν πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν, ἐπιφέρον ἐκάστοτε τὰς σοφὰς αὐτοῦ παρατηρήσεις.

Αἱ κυριώτεραι ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν, αἵτινες ἐξετάζονται ὑπὸ τοῦ Diehl, εἶνε: αἱ μελέται τοῦ Strzygowski περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς θέσεως ἣν ἔχει αὕτη εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς βυζαντινῆς ἀρχι-